

«ЛИСТИ ІЗ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ» ДОКІЇ ГУМЕННОЇ

У статті йдеться про основні віхи життя та діяльності української письменниці Докії Гуменної. Розкрито початок її літературної творчості, особливості написання та видання однієї з перших робіт «Листів із степової України». Вперше публікуються уривки, вирізані редакцією журналу «Плуг» під час друку, коментарі та пояснення Гуменної, додані нею у 1990-х роках до відповідних номерів журналу (1928 р. ч. 1,2; 1929 р. ч. 1), що зберігаються в Архіві відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. «Листи...» є доволі інформативним джерелом до вивчення початку колективізації села в УСРР наприкінці 20-х років ХХ століття.

Ключові слова: Д. Гуменна, степова Україна, колективізація, комуна, коментарі.

Одним із найдієвіших засобів захопити та утримати владу є утвердження в свідомості народу провідних постулатів своєї ідеології. Для цього необхідно підкорити тих, хто формує дійсність навколо себе, тобто діячів науки та мистецтва, інтелектуалів. Такий спосіб став доречним для встановлення більшовицького режиму, який приніс українській нації докорінну насильницьку зміну світогляду. Українські письменники 20–30-х років ХХ ст., перебуваючи під жорстким владним контролем та будучи змушеними писати чітко регламентовані цензурою твори, переживали глибокий внутрішній конфлікт, що призводив до психологічного саморуйнування творчої індивідуальності: нівеляції особистості, поглиблення внутрішнього розщеплення аж до самогубства чи божевілля [5, с. 43–44]. Ще одним наслідком цієї політики комуністів стала втеча українських митців від нав'язаної дійсності. Саме такий шлях обрала Докія Кузьмівна Гуменна, покинувши батьківщину в 1940-х роках. Майже півстоліття її ім'я було невідомим для України.

Народилася майбутня письменниця 23(10) березня 1904 р. в с. Жашкові Таращанського повіту на Київщині (нині Черкащина).

---

* Аспірантка кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

Початкову освіту дівчина отримала у двокласовій школі у Жашкові. З 1920 р. навчалась у середній педагогічній школі у Ставищах на Київщині. Протягом 1922–1926 рр. здобувала вищу освіту на літературно-лінгвістичному факультеті Київського Інституту Народної Освіти, відвідувала курси французької та англійської мов. Одразу після закінчення інституту поїхала до Запоріжжя, де викладала українську мову та літературу в старшій класі трудової школи і навчала мови дівчат кравецької школи [2, с. 232].

Докія Гуменна. 1926 р.

Докія Гуменна, отримавши педагогічний досвід, повернулася до Києва та продовжила розпочату ще у студентські роки літературну кар'єру. Як член спілки селянських письменників «Плуг» (з 1924 р.), вона отримала пропозицію поїхати в подорож по Республіках Радянського Союзу для ознайомлення з життям і побутом народів СРСР. Письменниця побувала в Запоріжжі, Криму, на Донбасі, Дніпропетровщині та Кубані. Свої враження та результати роботи письменниця виклала у творчих роботах: «Листи із степової України», «Ех, Кубань, ти, Кубань, хліборобная».

1931–1932 рр. – харківський період життя Гуменної. Вона працювала редактором у Державному видавництві України, відвідувала курси східних мов (туркменська мова). Це зробило можливою її поїздку до Середньої Азії з метою проходження виробничої практики з вивчення економічного та культурного профілю в окремих районах Туркменістану. Хоча насправді це була втеча від несправедливої критики та звинувачень у наклепі на радянську дійсність.

У 1932 р. Докія повернулася до Києва, де протягом 1933–1934 рр. навчалась на Київських державних курсах стенографії. Саме стенографічна робота стала

головним джерелом її прибутків, адже 30-ті роки ХХ ст. стали часом гонінь на молоду письменницю та майже десятилітнього творчого затишшя.

Під час Другої світової війни Докія Гуменна перебувала в окупованому Києві, співпрацювала зі Спілкою письменників, «Просвітою», була молодшим науковим працівником (асистенткою) Музею-Архіву Переходової доби [4, с. 21], утвореному окупаційним режимом у 1942 р. У цей час було написано три томи головної книги письменниці «Діти Чумацького Шляху».

У 1943 р. Докія їде до Львова, далі – до Австрії, де якийсь час перебувала у збірному таборі для «переміщених осіб» у Зальцбурзі та працювала у редакції журналу «Керма». У 1948 р. в Мюнхені видавництво «Українська трибуна» видало три томи її роману «Діти Чумацького шляху».

У 1950 р. письменниця переїхала до США. Там вона продовжила активну літературну працю, за власний кошт видала більшість своїх книжок: «Мана», «Велике цабе» (1952), романи «Скарга майбутньому» (1964), «Золотий плуг» (1969), роман-хроніка «Хрещатий яр» (1956), казка-есеї «Благослови, мати» (1956), есеї «Родинний альбом» (1971), збірка оповідань і новел «Серед хмарочосів» (1962), спогади «Дар Евдотеї» (1990) та ін. Публікувала свої твори на сторінках української та канадської преси, зокрема в журналах «Київ» (Філадельфія), «Нові дні» (Торонто), «Наше життя» (Едмонтон), «Український Прометей» (Нью-Йорк), газетах «Свобода» (Нью-Джерсі), «Українські вісті» (Детройт), «Новий шлях» (Вінніпег).

Гуменна проявляла високу активність у середовищі українських літераторів в Нью-Йорку, брала участь у житті української православної церкви. Стала співзасновницею Об'єднання українських письменників в екзилі «Слово», що стало продовженням діяльності Мистецького Українського Руху. Перший з'їзд «Слова» відбувся в Нью-Йорку 6 – 7 грудня 1958 р. за участі делегатів від США, Канади, Англії, Аргентини, Бразилії, Венесуели, Австралії, Німеччини і Франції. З'їзд обрав Президію «Слова»: Г. Костюка, У. Самчука, В. Багряного, Ю. Лавріненка, Б. Кравцева, а серед них – Докію Гуменну, яка чимало зусиль

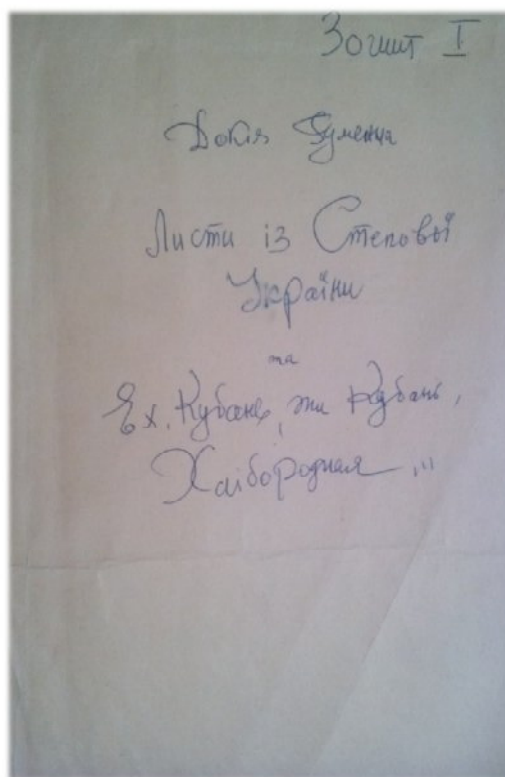
Д. Сачко. «Листи із Степової України» Докії Гуменної

доклала до проведення з'їзду, а потім – до конструктивної праці Президії Об'єднання.

Померла письменниця 4 квітня 1996 р. у Нью-Йорку, США.

Запропонована робота Докії Гуменної «Листи із степової України» була опублікована у 1928–1929 рр. у журналі «Плуг». Це була перша серйозна публікація молодої письменниці, яка після закінчення інституту безуспішно намагалася друкувати свої твори, переповнені «ідеологічною невитриманістю». Єдиним джерелом прибутків для неї стали переклади та рецензування, адже писати під владним тиском вона не могла. У 1928 р. до неї звертається голова спілки селянських письменників «Плуг» Сергій Пилипенко з пропозицією відвідати комуни Степової України з метою зобразити реалії їх побуту та господарської діяльності. Гуменна її прийняла та поїхала на Запоріжжя, пожила в тогочасних комунах, созах, вивчила початки колективізації на селі. Повернувшись до Києва, вона написала два цикли репортажів у формі листів до своєї подруги Васи́лини Ставнистої.

Правило, якому підпорядковано всі художні твори Гуменної, було викладено нею у коментарях до «Листів...»: «Мною керувала засада: хоч суб'єктивне, але правдиве зображення, без фальшу і натяжок, достосованих до стандартного штампугазетних передовиць. Я вважала, що вся вартість такого опису не так для сьогоdnішнього дня, як для майбутнього. Щоб майбутнє знало, якими були початки. У цей комплекс моєї творчої методи входило і моє розуміння – нерозуміння поточних подій...» [1, арк. 4]. Ці засади і стали основою

Титульна сторінка збірки нарисів «Листи із Степової України» та «Ех, Кубань, ти Кубань, Хліборобная» і дискусії навколо них, 1928 – 1932 рр.

Д. Сачко. «Листи із Степової України» Докії Гуменної

репортажів та нарисів письменниці. Вона старанно занотовувала всі передові починання: процес та перші результати впровадження машинізованого господарства, електрифікацію села, поява кіно в останньому, зростаючу увагу до газет та книжок тощо. Але поруч із цим письменниця показала й ті негативні явища, що існували в народному середовищі: хаотичність та стихійність нових процесів, падіння загальної культури поведінки, нехтування родинними цінностями та моральними нормами, зубожіння сільського населення.

Не дивлячись на те, що її робота була відредагована та з неї зникли деякі ідеологічно невитримані фрагменти, критики і цього разу звинуватили її у буржуазному націоналізмові, називали «куркульською агенткою в літературі», «наклепницею на радянську дійсність», «куркульською провокаторкою», «агенткою дрібної буржуазії» та ін.

Навіть за часів «перебудови» в журналі «Вітчизна» (ч. 4, 1988 р.) її було названо «найнебезпечнішим ворогом», що «заплямувала себе зрадою». А 1989 р. у згоді з усіма цими несусвітніми наклепами у найновішій «Енциклопедії української літератури» викинуто її з української літератури [3].

Відкоригований варіант «Листів...», робота «Ех, Кубань, ти Кубань, Хліборобная», статті з газет і журналів, листи та коментарі авторки складають «Збірку нарисів і дискусій навколо них, 1928–1932 рр.», сформованої та переплетеної Докією Гуменною із написом на титульній сторінці рукою синім кольором: «Зошит І. Докія Гуменна. Листи із Степової України та Ех, Кубань, ти Кубань, Хліборобная».

Публікація здійснена з оригіналу, що зберігається в архіві відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (фонд № 234).

Варіант першої статті циклу репортажів Д. Гуменної «Листи із Степової України» «„Пекло“ Ненаситецького порога» являє собою ксерокс журналу «Плуг» (1928. – Ч. 10. – С. 39-41). Вона доповнена машинописом авторки, що був вилучений редакцією під час першої публікації, у формі коментаря ч. 3. Інші

Д. Сачко. «Листи із Степової України» Докії Гуменної

статті значно менше редаговані, лише внесені незначні уточнення авторкою, не беруться до передруку.

Представлені до видання матеріали являють собою листи до Д. Гуменної та її коментарі, виконані машинописом українською мовою, надруковані чорним кольором на 21-ій пронумерованій сторінці паперу пожовтілого кольору формату А4.

У публікації збережено мовні та граматичні особливості авторського тексту з урахуванням правок, зроблених авторкою особисто.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архів відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 234 Д. Гуменна. – Спр. 48 «Листи із степової України» та «Ех, Кубань, ти Кубань, хліборобная». Статті. Промови, листи. Коментар від авторки. – 135 арк.

2. Гуменна Д. Дар Евдотеї : Іспит пам'яті. Кн. 1. / Д. Гуменна. – К. : Дніпро, 2004. – 517 с.

3. Зінкевич О. Докія Гуменна – письменниця і не тільки (До 105-ліття з дня народження) / О. Зінкевич, С. Караванський. – Режим доступу : <http://maidan.org.ua/static/mai/1236512323.html>.

4. Музей-архів переходової доби : Пофондовий путівник / Уклад. О. М. Беляя. Державний комітет архівів України. Державний архів Київської області. – К. , 2002. – 102 с.

5. Піскун О. Ю. Українське письменство 20 – 30-х років : феномен «людей зі страху» / О. Ю. Піскун // Вісник Черкаського університету. Серія : філологічні науки. – Випуск 67. – Черкаси, 2005. – С. 36–45.

В статтє идет речь об основных этапах жизни и деятельности украинской писательницы в диаспоре Докии Гуменной. Раскрыто начало ее литературного творчества, особенности написания и издания одной из первых работ «Письма со степной Украины». Впервые публикуются отрывки, изъятые редакцией журнала в процессе издания, комментарии и объяснения Гуменной, которыми

Д. Сачко. «Листи із Степової України» Докії Гуменної

были дополнены в 1990-х годах соответствующие номера журналов «Плуг» (1928 р. ч. 1,2; 1929 р. ч. 1), которые хранятся в Архиве отдела рукописных фондов и текстологии Института литературы им. Т.Г. Шевченка НАН Украины. «Письма...» являются информативным источником для изучения начальных этапов коллективизации села в УССР в конце 20-х годов XX века.

Ключевые слова: Д. Гуменна, степная Украина, коллективизация, коммуна, комментарии.

The article is devoted to the life and activities of the Ukrainian writer Dokiia Humenna. The author describes the beginning of her literary work, especially writing and publishing one of the first «Letters of steppe Ukraine». This work is reporting of collectivization in Ukraine in 1920s. The writer has paid special attention to the positive outcome of this process: the mechanization of agriculture, increase the general level of education; and negative influences: the decline of culture and morality of the population. The letters of V.P. Minka, A.S. Mastersand K. Ananko reveal there asons forcriticism Dokie Humenna 20s of the twentieth century. These documents are published in the form of comments. The for the first time excerpts, editorial cut during printing, comments and explanations Humenna were published, they are stored in Manuscripts and Textual Studies Department of Shevchenko Institute of Literature the National Academy of Sciences of Ukraine. Humenna added them in 1990s to the "Plug" (1928 p. 1,2; 1929 p. 1). The «Letters of steppe Ukraine» are very informative source for the study of early village collectivization in the USSR in the late 20s of the twentieth century.

Keywords: D. Humenna, steppe Ukraine, collectivization, commune, comments.

Мій коментар ч. 1¹

Зібрані тут нариси, листи, статті тощо належать до історії сучасної України, періоду 1928–1932 р.р.

На пропозицію Спілки селянських письменників «Плуг» влітку 1928–го року я поїхала побачити сільсько-господарські комуни. / Це ще не була суцільна колективізація / що почалась 1930 року/, а лише перші спроби ентузіастів-комунарів, які самі ще не знали, як організуватися в СОЗ /спільна обробка землі/? В комуни?

Разом із посвідченням прислав мені «Плуг» такого листа:

«3 липня 1928 року

Шановна товаришко Гуменна!

¹ Коментар належить Докії Гуменній.

Допомогу на Вашу подорож ми даємо. Присилайте на ім'я ЦК «Плугу» розписку на суму 80 карбованців з точним зазначенням часу і маршруту і я гроші вишлю. Попереджаємо, що гроші можна витратити лише на подорож. Про мету подорожі в не пиву – Панів, здається, писав уже Вам. Я не писав, бо мене зовсім не було в Харкові – був на хлібозаготівлях. Коли нема в Вас пільгового літера, постарайтесь дістати в київському Місцевкомі письменників. Їм видано на це діло. Коли ж не дістанете і Вам дуже він буде потрібний – напишіть. Тільки це в крайньому випадкові, бо в нас багацько товаришів, яким грошової допомоги немає і їм даємо хоч літер.

З товариським привітом В. Минко²»

Щоб виправдати 80 карбованців, асигнованих на цю подорож, я зразу ж по повероті до Києва написала перші нариси, як звіт, з тим, що може це моє писання – щось невдале й безпомічне, то «Плуг» відкине, але зате видко буде, що гроші витрачено на зазначену ціль. Якби не ті гроші, то я може й не писала б цих нарисів, бо було дуже важко. Журналістичної хватки я не мала, канцелярський звіт мені «не йшов з душі», – а як? Хотілось повно і правдиво, як я чула й бачила. А найлегше було писати у формі листа до товаришки себто людини, якій можна розповідати без остраху, то спинять і скажуть: «Коротше, без побутових подробиць».

Мною керувала засада: хоч суб'єктивне, але правдиве зображення без фальші і натяжок, достосованих до стандартного штампугазетних передовиць. Я вважала, що вся вартість такого опису не так для сьогоденного дня, як для майбутнього. Щоб майбутнє знало, якими були початки. В цей комплекс моєї творчої методи входило й моє розуміння–незрозуміння поточних подій, а в ньому й моя віра, що твориться нове, небувале, нові форми, як наслідок індустріалізації України. Як воно твориться – ось дивіться! Але всі недоліки, і хиби, і вади початків – через недосвідченість творців нового. Це – випробування,

---

² Василь Петрович Минко (1902 – 1989 рр.) – український письменник, член літературного об'єднання «Плуг».

шукання, експеримент...

З цією твердою настановою не розставалась я, почувавши себе ще й досі пролетарською студенткою, яка мала змогу закінчити високу школу і була вдячна за це ладіві та епосі. Епітет «пролетарський» тоді конечно фігурував скрізь і всюди, – і в застосованні до себе я не бачила ніякої фальші. Справді, що я таке була, як не пролетар? Власности не мала, мешкала в студентському гуртожитку, харчувалась у студентській їдальні, на останньому році навчання в Інституті Народної Освіти призначено було мені стипендію 17 карбованців місячно. І по закінченню я й повна була снаги працювати для свого народу, як умію, в тих умовах і в тій епосі, куди мене вставила доля народження. Я вважала це моїм великим правом, за це ні перед ним ніколи не буду червоніти, за це, як треба, то й на плаху. Це – та широка дорога, що нею мені йти. А навколишню дійсність я сприймала лояльно, бо в моїй вдачі не вмещалось двох бухгалтерій: одна про себе схована, а друга напоказ.

Друга риса – я не була просолена політикою, як то вимагалось від молоді. За своєю вдачею не була я «активістка», не «провадила громадської роботи», не вміла «виступати» – а тому пропагандивно-газетярський жаргон ніяк не прищеплювався мені. Я не тямилася – но «можна казати», а що – «заборонене, ідеологічно невитримане». Надіялась на «Плуг», там у редакції, коли що не так, то самі викинуть.

З тим і надіслала я парні нариси.

І яке ж було моє здивування, коли дуже скоро дістала я листівку від секретаря журналу:

«Харків 16. X. 1928 р.

Шановна тов. Гуменна!

Нарис Ваш не лише прочитаний, але й набирається. Ви, звичайно, здивовані з такої «швидкості». Тим приємніша для Вас звістка. «Абстрактна вправа», в «Плугіві» не йтиме. З'їзд «Плугу», каже Вася Минко, колись буде, але коли саме – не відомо. Десь, певно, в кінці листопада. Щодо форми нарису, то скажу одне: і

Д. Сачко. «Листи із Степової України» Докії Гуменної

Панову, і Пилипенкові нарис дуже подобався. Не кажучи вже про надзвичайно цінний і цікавий матеріал. Авторський примірник /7/ я, здається, Вам надсилав. Проте, надішлю ще, як дістанемо від період сектору, бо зараз у редакції нема ні одного примірника 7-го числа. 10-е число надішлемо без затримки, бо журнал від ДВУ перебрало в-во «Плужанин». Отже затримки не буде ні з журналом, ні з гонораром.

З повагою. Секретар редакції М. Дудкин»

Мій коментар ч. 2

Нариси друкуються без змін, так як видрукувані в журналі «Плуг». Виправлено тільки помилки та наведено правописний порядок за сучасними літературними нормами.

*(Для мене чи упорядника: ще треба
впорядкувати)*

Мій коментар ч. 3: Цей текст – той варіант, що я пропонувала, замість того, що кололо очі Головлітові, і що перекреслено в примірникові «Плуга» ч. 10 стор. 1928.

**«Пекло» Ненаситецького порога
ЛИСТИ ІЗ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ**

Д. Гуменна

I

Ненаситець, 23/VII – 28 р.

Ти, Василина, вже, мабуть, розгнівалась, що не пишу нічого. Але в дорозі не пишеться. Та й взагалі листи пишуться тоді, коли порожніше стає. А коли повно жити, коли нахляють нові й нові вражіння, – тоді людини стає тільки на те, щоб дивуватися.

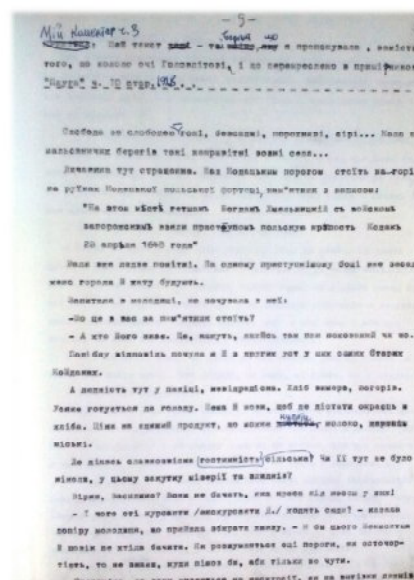
Від рання оце сиджу над засудженим на небуття пишню грізним Ненаситцем. Природа потурбувала саме в цьому місці наверхати скель та ще й так зручно, рівним виступом – плацом. Наче знала, що напередодні загину порога звідусіль будуть ходити сюди на прощання тисячі прочан.

Під стінами цього грандіозного Катерининого крісла (коло Дніпрельстану є ще одне крісло її – то ж не змішуй) і сиджу я ... Білопінні хвилі киплять, перевертаються й омивають мої ноги. Заплющую очі. Яюсь морозно по душі од цього безутомного й грізного клекоту. Морозно, що це ж за три кроки од мене : здається, простягнула руку – і в цьому білому вулкані...

А сонце дитинно голубить, легіт лине з наївно-синього неба на мене. Як піду я звідціль?

Що це? Зверху падає лущиння з яйця й шкуринка обгризеного хліба. А, це екскурсанти кидають із «крісла» свої переїди. Люди?

Так, люди... На світі є ще крім простору, скель, чайок білокрилих, крім цього грізного клекоту-кипіння, є ще люди.

*Коментар Д. Гуменної
(стор. 9)
збірки нарисів
«Листи із Степової
України»*

Слобода за слободою голі, безсадні, порохняві, сірі... Коло цих мальовничих берегів такі непривітні зовні села...

Дичавина тут страшенна. Над Кодацьким порогом стоїть на горі, на руїнах Кодацької польської фортеці, пам'ятник з написом:

«На этом мѣстѣ гетманъ Хмельницькій съ войскомъ запорожскимъ взяли приступомъ польскую крѣпость Кодакъ 23 апрѣля 1648 года»

Вали вже ледве помітні. На одному приступнішому боці засаджено город і хата будується.

Запитала я в молодиці, що ночувала в неї:

– Що це в вас за пам'ятник стоїть?

– А хто його знає! Це, кажуть, якийсь та пан похований, чи що!..

Подібну відповідь почула я й з других уст у цих самих Старих Кайдаках.

А людність тут у паніці, невідрадісна. Хліб вимерз, погорів... Усяке готується до голоду. Нема й мови, щоб тут де дістати окраєць хліба. Ціни на єдиний продукт, що можна дістати – молоко – міські.

Де ділась славнозвісна гостинність сільська? Чи її тут не було, у цьому закутку мізерії й злиднів?..

Віриш, Василю, вони не бачать, яка краса під носом у них. «І чого оті курсанти / (екскурсанти Д.) / ходять сюди? – казала допіру молодиця, що прийшла збирати хмизу. – Я би цього Ненаситця й повік не хтіла би бачити. Як розшумляться оці пороги, як осточортіють, то не знаєш, куди пішов би, аби не чути...

Зрозуміло, що вони дивляться на екскурсії, як на витівки лежнів і як можуть живляться з них.

Ось візник скептично цвѣохає батогом по грудиськах каміння. Він із Солонного привіз цілу гарбу медперсоналу. Медперсонал використовує вихідний день, – а чоловікові що «Дають дурні добрі гроші – чом не брати?»

– Нема краще, служащому, – казав він до якогось парубка, по тому, як спитав мене, куди я йду й по що. – Ось мій зять служить у Солонному, то йому

жалування йде, він не думає ні за поле, ні за плуга, ні за коняку, ні за придналог. Йому тепер в десять раз краще жити, ніж мені.

– Чого ж то так? – питає парубок.

– Тепер як який хазяїн хоче жити, то йому не дають. Не дають жити. З самої осені як почнеться «давай», – то до нових жнив. Продай корову та заплати продналогу, продай свиню та заплати пеню, продай окацію та заплати облігацію. А як заплатиш облігацію – видумують якесь самообкладання, почнуть качати, щоб з них день і ніч дух качало, як вони вже начортіли... Колись, бувало...

– Ой почекайте, дядю, ви трохи не так кажете. Будуть тільки в того, хто зайве має... Хто бідний, то тому, як треба, ще й дадуть...

– Багато вже надавали!..

– Ну, аякже! А як треба насіння, то хто дає? А машинами вас хто постачає? А за суперфосфат для вашого поля хто дбає? А землеустрій хто вас переводить? А як коняку нема за що купити, хто дає кредити? А чистосортне насіння? Та хіба тільки це? От ідіть у колектив...

– Чули ми вже й це! Зять мій те саме каже, знаємо! Позбирається ледач, пороззявляє роти – «дай!». Якби так хто робив, то вони готовеньке їли б. Колись, бувало, як чоловік трудящий та старатливий, то він собі зробить, і заробить, і хліб у нього є, і до хліба, і хазяйство – любо глянути, і бідний коло нього заробить.

Чоловічина уже не цвѡхав своїм батоном скептично, а бив ним досить енергійно, – болячку, видно, вразив.

– ... тут ти сам собі хазяїн, коли знав, тоді й зробив, коли захтів – спочів. Знаєш, що це – твоє, як постелеш, так і виспишся...

Ну, й індивідуаліст же наш дядько, Василю!

Урвав. І трохи спокійніше, з жалем у голосі:

– Е-е-ге-ге! Де тепер ті хазяї? Тепер у кого є пара тих козенят, то й добре... Хто що мав, то вже позбував...

– Нема хазяїв, то хазяйства є! – не всупалася й я. От, радгоспи, наприклад...

– Віриш ти, що...

Але в цей час медперсонал покликав чоловіка, посилав по рибу. Так і урвалося моє змагання з дядьком чи, коли хочеш, бездарна агітація.

Цього дяденька, щоправда, не перепреш! Тут він перед тобою весь зо своєю старою селянською правдою, з міцною, як коріння трухлого пня – рости вже ніяк, а викорчовувати важко – філософією.

Як бачиш, Василю, за нове йому не згадуй, нового для нього не існує, а старому «не дають жити». І невже це все село таке, як цей чоловік?

Зверху ніби й до радянської влади добрий, і в будівництві нових форм бере участь – він отже не заперечує проти землеустрою чи кредитування, а копни його трохи далі – «не дають жити». Невже ж таки справді селянське господарство руйнується, занепадає? Тоді нічого ніяк не розумію, бо яка кому користь із того?

Взагалі про колективізацію таке уявлення у придніпровських людей:

– Є чутка, – скаржитися молодичка, – що тепер буде обчий тік і з поля звозитимуть туди хліб. Тоді об чеська машина помолотить і будуть видавати хунтами. Ніколи в світі цього не буде! Та нехай воно на пні стоїть, ніж я мала на когось робити!..

«Чутка» ця дуже поширена.

– Та щоб я не мала права в свої городі викопати собі картоплі на обід?! Ти не знав, як я її садила, – не знатимеш, як і викопаю!

Тут, на камені, якось не віриться, – невже це реально? Оця боротьба нових і старих форм, загибання старого й народження нового в селі. Здається – нічого цього нема.

Найреальніше – прибий хвиль до моїх ніг і ажурні пестоці сонця та леготу. Бо ці пороги, ці скелі, ці свідки білопінні й одвічношумні були за наших прадідів

Д. Сачко. «Листи із Степової України» Докії Гуменної

та пращурів, бачили дикі незаселені степи, зміну епох та ладів – і zostалися незмінні.

А ти скажи, Василю: «Яка наївність! Не сьогодні-завтра мудра воля людського колективу зламає оці «одвічні» «незмінні свідки», зламле і психологію, що творилася лише століттями над цими скелями.»

То з чим же рівняти могутність Великого Колективу, коли перед нею падає ниць цей одвічний світ скель шуму й чайок білокрилих?...

Мій коментар ч 5

Коли почалися перші нападки на мене / А. Хвиля, промови на пленумі «Плуга», Сухіно-Хоменко тощо/, я не розуміла: чому художникові пензля вільно сісти десь на горбочку і малювати з натури що бачить /для того, щоб набити руну, а потім брати ці образи для композиції/, – а художникові слова заборонено? Я ж нічого від себе не додавала. Це я тоді всім і постійно твердила.

А як дійшло до того, що аж С. Косіор, генеральний секретар цека КП/б/У на київській обласній конференції наговорив про мене слідом за такими величинами, як Єфремов, Донцов, Косинка, – мені лишалося тільки знизати плечима: чому мої учнівські нариси викликали такий гучний резонанс?

Наробив гуку й галасу й інцидент із Ф. Гладковим себто моє свідчення, як то «маститий писатель» навчав українських комунарів: «Зачем возрождать допетровскую эпоху, гальванизировать язык, покрытый прахом, говорите лучше по русски». Тут уже всі українські письменники стали стіною в обороні українського слова проти русифікації. Стаття А. Хвилі «Зустріч», стаття С. Пилипенка «В чім помилка Д. Гуменної», шарж у журналі «Червоний перець», уступ із листа комунара К. Ананка про Кулика красномовно про це свідчать.

Про події, зв'язані з цим інцидентом говорить у листі А. Панова³, що подано тут:

³ Андрій Степанович Панів (1899 – 1937 рр.) – український поет, секретар літературного об'єднання «Плуг».

«7. II.1929 р.

«Шановна тов. Гуменна!

Нариса одержано. Мабуть обидва відразу пустимо в лютневому числі, можливо скоротивши трохи. Справа в тому, що другий нарис я не читав ще, бо одразу забрав його Пилипенко і, мені не повернувши, поїхав до Москви.

Ви фейлетона в «Известиях» за З.П напевно читали. Робитесь, бачте, популярною цілому всесоюзному масштабі. Де-хто Вам дуже заздрить. Що ж до цієї всієї історії, то справа стоїть так. Всі матеріяли що до цих інцидентів в Хвилею, комуною і Гладковим друкуються в Ч.1, що сьогодні ж вийшов і Вам буде надісланий, там прочитаєте і довідаєтесь «В чому помилка Д. Гуменної?» /Так зветься стаття Пилипенка, де всі ці матеріяли вміщені. Власне статтю ту треба було б назвати «В чім помилка Хвилі і Гладкова?», але такий заголовок мабуть краще, бо «папаша» все ж таки і Ваші помилочки викриває. Ананко у нас був, листа приніс, листа того теж прочитаєте у «Плузі».

У Москві, мабуть, з приводу фейлетона Рикліна буде такни теж чимало розмов, інцидент з Гладковим буде прецедентом для питань складніших і глибших. Каша заварилася досить цікава.

Революцію письменників Харкова мабуть у «Комуністі» та «Вістях» читали /заб.П./ Там обвинувачення «Плуга» в «злостном укривательстве переписки» знімають.

Писати Вам хотілося багато та не вправлюсь, да про багато чого розповість ч.1 «Плугу».

Нариса я завтра в Пилипенка заберу і напишу Вам уже з дороги або з Москви.

Як на Вас вся ця «кутерня» врежіння справляє? Непевне, нервуєте, а тут ще й я Вам досі нічого не писав. Пробачте, бо я гадав, що Вам про все це одписав Дукин.

Чи пишете що нове? Чи надішлете якесь оповідання? Ждемо. Степовий теж

Д. Сачко. «Листи із Степової України» Докії Гуменної

був оце на селі, написав 2 оповідання, замість нариса, але мені Ваші нариси куди більш подобаються, та й не тільки мені.

З привітом А. Панів»

В цьому ж часі дістала я три листи від К. Ананка, дієвої особи в моїх нарисах.

«Харків 18.1.1929

Щиро вітаю Вас т. Гуменна!

З великим задоволенням прочитав Ваші нариси про комуну «Авангард» та про комуну «Іскру», досить художньо, образно переданий побут комуні, як до цього часу не писав ніхто ще. Враховані в опису всі дрібниці які відбивають настрої жіноцтва зокрема в вільну годину. Це все мені надзвичайно подобається, але поряд з ним я ніяк не можу погодитися з Вами тов. Гуменна по цілій низці питань які по моєму повинні були б з'ясовані відповідно самої наявності таких станів, такої дійсності, напривиликий жаль останнього то й бракує, про це я повідомив свій особистий погляд «Плуг» до якого заходив і познайомився де з ким – /хороші люди!/

По перше. Ви свій матеріал склали головним чином із інтерв'ю з «хронікальними бабами» що ж торкається по цих питаннях, питаннях побуту не балакали з нашим керовничим складом комуні, можливо боючись що не буде щирости в ніх, а можливо по другим причинам я не знаю, але знаю, що Ви про це не балакали, в той час що могли б одержать безумовно цінніший, правдивіший матер'ял з боку побуту, в традицію комунарів ввійшло що болячок своїх не ховать, а ще більше вип'ячувати щоб загальним засобом їх лікувати. Над побутом в умовинах комуні ми бились майже більше, як над господарчими формами, але нічого не змогли досягти, зоставивши їх на «самовладання» аби б воно не вносило сварки, суперечок в життя комунарів. І от тов. Гуменна, по щирості я гадаю, но Ви були б велику послугу зробили комуні, та й Вам було б більше

користі коли б Ви свої спостереження про побут комуни були поставали на обговорення при Ваші ж безпосередні участі на збори партосередку, актіву комуни чі то якої другої організації.

Відносно українізації. Ваш погляд на мою думку просто таки помилковий, що комуна помалу українізується. Я був на канікулах і цікавився цим питанням і мав змогу упевнитися що комуна ніяк не одстає в частині українізації від околиць центрів. Приклади перекручування мови /тов. висловлюючого на виборах про Осо Аерохім/ по моему не зовсім вдалі, бо той товариш жив у російському оточенні, а коли так, то це явище загальне з українізацією росіян. Щоб я підтримував думку проти українізації сур'езно, про це балачки не може бути бо це не вірно, а по опису вийшло на привеликий жаль так. По моему треба б пригадати тов. Гуменна в яких це обставинах була ця розмова і чі можна було б до неї так віднести.

Розмова йшла жартуючи. Ви сердилися захищаючи українську культуру, а ми з Сашком помічаючи це навмісне дражнили Вас, про що я Вас в ідальні попередив, щоб не було сумніву що ми справді маємо такий негативний настрій. Чому Ви придали тому сур'езне значіння, це мені й до цього часу не зрозуміло.

Відносно Гладкова та Панферова розмова йшла теж в формі жарту, з бажанням користуючись авторитетів їхніх більше Вас роздражнити, а Ви їх обвинуватили в пропаганді проти української культури, хоть це в дійсності й було з боку т. Панферова а не Гладкова.

Панферов мені пригадується /і іншим т.т. комунарам/ в бесіді з учительством заявив що дійсно возстановлення української культури буде гальмувати розвиток її в порівненню в російською і при розвиненню останньої Україна майже далеко дальше б пішла по шляху культурних досягнень. Так що Гладков по моему став жертвою жарту.

Тепер що мене найдужче вразило, так це те що коли я дам читать опис сторонні особі, то відповідь в частині оцінки одержую один. «Що ж у Вас в

комуні там полова розпука».

Так воно й виглядає з Вашого опису. Тіпів Середи дуже багато на білому світі і тут характерного мало, але не така вже велика в ньому сила як він виглядає в Вашому описі – це одне.

Друге, таке, – Ви проводете, монолог Вашої балачки з Чернишовшою, остання Вам розкаже: що в комуні полова роспука, що серединих рук ни жодна нова жінка чи дівчина не минає, що тут не розбереш хто з ким живе, кожне перепробувало жити з десятьма. Як кури! Де піймав – там і закотив і інше. В запитую Вас чи це вірно? Чи є це в наявності в комуні? Немає.

Так чому ж Ви тов. Гуменна, поряд з цією балачкою не пишете того дійсного стану, щоб розсіять у читача враження про комуну як розсадник полової роспуки? Можливо Ви розділяєте думку Чернишовші в цьому напрямку, тоді друга річ, а кола ні, то треба б було відокремити, щоб було розуміло читачеві, що це теревені, брехня жінки яка стоїть на розпутті.

Оце все моє враження. Вам напевне Рижов надіслав свої вражіння, це він при мені писав. В їх рахую дуже загальними і по существу питання треба було б дати більше.

А взагалі нарис гарний, тим особливо що не у формі відчита як по більше пишуть, а в вигляді художнього опису, а комуні, знаєте корисно чи то добре про неї пишуть, чи то пагане. Як добре, то від цього ніхто не одмовляється взагалі; а як пагано, то напевне суспільність зверне увагу й буде допомагати.

Вибайте що моєму листі відсутствуют будь які граматичні правила та логика, це з'ясовується що в пізній час пишу, правда, я й поволі лучеб дуже не написав а все ж таки.

Пишіть, Читав і про Іскру. Сподобалось

З пошаною К. Ананко

Моя адреса: Харків

Технологічний інститут

Бачився в Лозицьким в Харкові, його думка про це спадається з моєю»

Шановна т-ка Гуманна!

Вибачте за несвоєчасну відповідь на Ваш лист, не дозволили свята як 10-річчя робфаків та переобрання рад, до участі та підготовки яких я був притягнутий. Дуже задоволений Вашим листом, маю маленькі непогоження, з яких думаю почати листа.

По перше. В своєму листі з дивуванням Ви запитуете «Ні з того, ні з сього де б узятися цим жартам?» Річ іде про наші балачки по українському питанню. Справа в тому, що в комунітрадіційно привикли дуже багато розмовляти жартом «шутками», а іноді, як кажуть комунари, люблять «підтрунювати» особливо останнє вважається жваво, коли людина дуже енергійно намагається доказати свою справедливість. Так було й з Вами. Ви захищали українську культуру, а ми дивлячись що Ви дуже енергійно це робота, намагались суперечить, але щиро запевняю Вас, що це був жарт, про що я Вам в їдальні зазначив. Пригадайте. Сур'єзно з Вами сперечатись по питанню історії української культури ні я, ні Сашко не могли, бо на превеликий жаль ні я, ні він в її нічого не розуміємо, а коли це так, то й висновок Ваш «тоді відчується дух, чим людина або середовище вище можна поставити під великий сумнів. З тим що в бібліотеці у нас неладно стовідсотково погоджуюся. А що Степан Шерстюк в розмові з Вами й зараз не розуміє українізації, то по моєму він її розуміє, але щоб показати вірну постановку українізації в комуні, він користується вірною і не вірною зброєю, аби лише оправдати комуну. Це моя думка, можливо й не так він думає. А це є у окремих комунарів.

Тепер друге. Вам відомо, що Рижов в своєму листі виправдовує Гладкова це я стверджую в своїх зауваженнях, бо це дійсно не відповідає дійсності, що ж торкається Панферова, не дивлячись, на може Рижову й другім це не довподоби, я написав, бо це було, і щоб не голословно це заявити я запитав де кілька

комунарів, чі пам'ятають вони ту розмову і одержав відповідь що підтверджує цілком мої зауваження.

Тепер тов. Гуменна я дечого не розумію в тактиці українських пролетарський письменників. Коли приїзжав Гладков Панферов і Ви в комуну, то ми бачили людей, що без гонору по prostu говорять з кожним, хто цікавиться поговорити, словом приємні люди, в яких відчувається пролетарський дух. Коли ходив до «Плугу» там теж мені пісьменики надзвичайно подобались, імено одвертістю і простотою, а оце 6-го березня я наткнувся на такий випадок, що я зовсім розчарувався цим «духом». В пролеклубе студенчества відбувся вечір української літератури, де виступали з враженнями про подорож письменники : Кулік, Кириленко, Шнегельський та Первомайський. Мене питання літератури цікавлять і я пішов на цей вечір. Де вивів висновок після вражень, що українські письменники їздили щоб ув'язати літературну творчість держав Союзу і по-лагодити ті ненормальности в взаємовідношеннях поміж українськими та російськими письменниками які існували до цього часу. Але мені й товаришам здається що вони офіційно поладили, а старої ворожнечі не забули і «не проч» зараз зтишка коли ніхто не бачить вдарить. Це тек очевидячки просочувалось в їхніх враженнях, що ми не досить грамотні почували.

Були такі нападки на окремих пісьмеників, що не відповідають дійсності. Зате себе хвалили, хвалили, що навіть не досить удобно було. І от коли стали давати запитання, то між іншим один з товаришів запитав про відносини з Гладковим. І що ж Ви думаєте?

Кулік говорить, що мовляв Гладков людина зовсім неграмотний в українській культурі, що він робив в комуні «Авангард» на Запоріжжі ті антиукраїнські некультурні виступи серед учитилів, я хотів висловити, що це лож, але здержався думаю собі, що це буде більше тактичніше, а все таки мовляв я поговорю з Куліком після вечіра. Тай дійсно треба поговорити, бо як же так, лист Рижова, мої зауваження рішуче не приймаються до уваги? Що їх пролетарський пісьменик Кулік навмисне обминув, щоб легше вдарити грудкою

Д. Сачко. «Листи із Степової України» Докії Гуменної

в Гладкова, і в мене склалась думка що бородьба ця нечесна, коли не рахуються ні з чим, аби тільки – наш верх. По закінченню підходю до Куліка з метою вияснити цю справу. І на превеликий жаль і тут я не найшов нічого такого, щоб протирічило моїм ранішим думкам. Кулік, на моє запитання, що чому не приймаються до уваги листи самих комунарів, прямо від відповіді уникнув, даже балакати навіть не схотів, пішов у бібліотеку клубу, а я зостався і думаю, казала т. Гуменна свої Василю про Гладкова «от тобі й пролетарський пісьменик», а кому я скажу це про Куліка? Тай вирішив поділитись думкою з Вами т. Гуменна.

Що до Чернишовші, мені здається, що обійти без протесту такі слова, як: «кожне в десятю пережило» «Як півень, де піймав там і закотив» і др. не можна коли не вірити їм, а от Ви про це нічого не сказали і в мене та й у кожного складається і повинна скластись думка що Ви розділяєте думки Чернишовшої, що вона і в дійсності існує в комуні, а коли так, то й є распуста.

Тепер у мене є до Вас питання. Чи не думаєте цього літа бути в «Авангардові», я властно цього б бажав гадаю, що чим-би зміг завжди щиро допоміг в Вашій справі: Думаю, що в комуні матер'ялу для розказа або й самої повісти чи чого там другого досить. Поживши місяць, другий можна прослідкувать в історичному порядку як ламався селянський, власницький побут, що усіяний цікавими побутовими фактами, від сумних до побутових анекдотів. Я сам гадаю крім своєї комуні одвідать де кільки й других комун.

Зараз цікавлюсь літературою. Організував гурток літератури, прилучили для керівництва професора Самаріна – може хоть читать книжку вивчусь. А бажання велике.

8-III.29 р. З тов. привітом К. Ананко»

Шановна т-ка Гуменна !

Давно слід було б відповісти на Ваш лист, але знаєте рішуче нічого цікавого за цей клаптик життя не спостеріг. Ось літом коли я буду жити в комуні, а Ви

теж, то напевно буде чим обмінятися бо в кожній комуні є своєрідні звичаї, традиції та інше. Гадаю що Ви будете згодні на це? А я також намагаюсь спостерегти життя не однієї комуні нашої, а також думаю допомогти Рижову в складанні історії нашої комуні.

Думаю, що в цій справі нам допоможуть і «плужачи», бо недавно бачився з Панівим так казав, що думають роз'їжатися по комунав, напевне будуть і в нас.

Позавчора був на вечорі української літератури в пролетстудклубі. Була доповідь Пилипенка, відповідав на запитання Панів, читали власні твори: Дукін, Гжитський, Нечаївська, Нечаєв, Панів, Загорулько і Антоша Ко. Треба сказати, що в мене і моїх товаришів осталося надзвичайно гарне враження. До цього вечора ми привикали бачити де кілька разів Кулішів, Первомайських, Шмагельських і інших що як то кажуть «кічилися» своїми письменницькими здатностями, «усі», мовляв «нічого не варт лине ми соль» / та сіль що Ви натякнули в минулому листі. А «плужачи» були дуже прості, прямо не затушовуючи казали про свої недостатки та джерела віддкіль вони виникають. Одним словом я дуже задоволений ними.

Між іншим читаючи журнали я де кілька знайшов заміток і про «Авангард» наприклад:

В журналі «Наши достижения» книжка друга, в статті Горького «По Союзу Советов» ст.30-32. Тепер у журналі «Життя і революція» лютий 29 року б. Антоненко-Давидович в ст. «Воскресіння Шельменка», напав на Гладкова за його неписьменість щодо української культури, але думаю, що цьому всьому положила кінець революція про конфлікт з Гладковим поміщена в «Плугу» ч. 2.

Через місяць думаю поїхати в РСФСР і подивитись на російські комуні, коли буде змога, а також гадаю відвідати коли дасть дозвіл харківська окрколгоспсекція, комуні що поблизу Харкова – це гадаю зробити в травневі свята.

З комуні пишуть, що той машиніст, що Ви в «Степах» про його пишете вийшов з комуні і що 20 душ ще прийняли до комуні.

З тов. привітом Кость Ананко»

21.IV.29 р.

«...березень 1929 р.

Шановна товаришко Гуменна!

З тієї купи листів, що Ви надсиляли, я, на жаль, нічого на одержав, навіть і відповіді на свого листа, що писав, їдучи до Москви. На лист Минкові / він його звичайно читав/ я думав, що він давно вже відповів і надіслав Вам потрібні документи.

Мій коментар ч. 6 Далі Мова про подорож літом до радгоспу «Червоний Перекоп», що з неї взято матеріал для повісті «Кампанія», що вийшла 1931 р. Д.Г?

Отже конкретно: всі потрібні документи вишлемо Вам завтра /зараз немає Минка, а в нього печаті/. Але треба ще ось що мати на увазі /на жаль, Ви, значить нього теж не знаєте/ Наш наркомзем хоче послати де кілька письменників по радгоспах та на селах, щоб вони дали де-кілька нарисів чи оповідань з життя радгоспів і села з основною установкою – дати художній матеріал, що відбивав би й агітував би за підвищення врожайности, ні темою ні формою автора не зв'язуючи. На це Наркомзем дає грошову і всяку іншу допомогу, цю справу з'ясовує точніше Минко, а завтра доведеться піти самому, дехто хоче їхати із наших хлопців. Мені думається, що могли б і Ви цю пропозицію використати. Негайно напишіть мені свої міркування що до цього.

Що до нарисів. Кінець «Листів» іде в березневому числі. Воно в роботі і вийде до 15 квітня. «Кубань хліборобною» мабуть пустимо в травні аж. Друге число вийшло сьогодні, дня через три одержите.

Цікаво, яка ж Ваша думка що до статті Пилипенка. Я про це Вас запитував, та й нічого не відповіли Ви. Може свою думку напишете.

Тепер іше одно. Щось Ви замовкли як рецензентка. А нам рецензії потрібні

Д. Сачко. «Листи із Степової України» Докії Гуменної

до зарізу. Зараз, наприклад, у портфелі у нас зовсім з цього боку слабо. Я не знаю, що б Ви саме написали, на які книжки. Ви б могли дати зараз рецензії. Може б Ви дали список тих книжок, які б Ви зрецензували. Як що є що у Вас, негайно надсилайте. Пишіть загалом. Посилаю дві «картки». На люди їх показувати не годиться, бо кепсько виконані, але так, для спомину про читання.

На мене всі кияни сердяться, що я не пану. Отже попереду хочу не тільки писати, але й відповіді мати.

З привітом А. Панів»

РЕЦЕНЗІЯ ГОЛОВЛІТУ НА ЗБІРКУ «ЛИСТИ ІЗ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ»
Д.ГУМЕННОЇ

«Листи» Д.ГУМЕННОЇ не потребують великої рецензії. 1928 року письменниця виїхала до сел. Запоріжжя, щоб власними очима побачити те нове, що народжується й зростає з недр старого села – комуни й колгоспи. Наслідком цієї подорожі й явились «Листи із Степової України» – репортаж про життя та побут колгоспників і комунарів.

В свій час ці «Листи» друкували в «Плузі» й критика поставилась до них більш менш прихильно, коли не вважати «непорозуміння» з Ф. Гладковим, якого письменниця намагалась обвинувачувати без достатніх підстав у великодержавному шовінізмі.

В свій час (1928 р.) живі, художні зарисовки колгоспного руху й побуту колгоспників саме перед початком масового колгоспного руху заслуговували на увагу й похвалу від радянської громадськості, не зважаючи на ряд спірних, а на нашу думку, навіть, хибних тверджень, що їх подає автор в цих зарисовках.

Але ж це в свій час. Тепер життя пішло далеко вперед. Тепер, коли степова Україна успішно реалізує постанови партії про суцільну колективізацію й ліквідацію куркуля, як кляси, тепер, очевидно, і сам автор з нами погодиться, що ґрунтовно змінились політичні обставини степової України і, що «Листи» як кажуть «до деякої міри» застаріли.

Т-шка ГУМЕННА й сама це добре розуміє, бо готуючи до нового видання свій репортаж вона намагається хоч/трошки відновити його і всучаснити вставками й підправками.

Але, все це даремно. Ніякі вставки не можуть допомогти «Листам», бо репортаж 1928 року безнадійно загубив свою актуальність для 1931-го року.

Д. Сачко. «Листи із Степової України» Докії Гуменної

До того ж нариси статтевих взаємин в комуні "Авангард" що ім. т-ка Гуменна відводить занадто багато місця в своїх «Листах» і ряд спірних міркувань автора з приводу своїх спостережень можуть справити на селян одноосібників зовсім інше вражіння, ніж того хотілось би авторові й безперечно стали на пригоді куркулеві в його агітації проти колективізації, чого авторові зовсім не хотілось.

Одже ми висловлюємось проти нового видання «Листів із Степової України», а авторові порадимо використати свої безперечні здібності для нового репортажу про життя колгоспів і комун доби суцільної колективізації й ліквідації куркуля, як кляси.

РЕЦЕНЗЕНТ.

Мій коментар ч 7

Державне Видавництво України хотіло видати окремою книжкою. Рецензія Головліту /цензури/ відхилила.